

MAJHUL NISBATNING GRAMMATIK TUZILISHI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDADA)

Raximov M.¹, Umarova H.²

Annotatsiya:

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida majhul nisbatning grammatik tuzilishi o'rganilib, ikki til o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni yoritish maqsad qilingan. Qiyosiy tahlil orqali majhul konstruksiyalarning qanday shakllanishi, ularning sintaktik vazifalari va turli kontekstlarda funksional qo'llanilishi o'rganiladi. Tadqiqot fe'l morfologiyasi, vosita tushib qolishi va gapga e'tibor qaratish kabi jihatlarni chuqur o'rganib, madaniy va lingvistik omillar majhul nisbatdan foydalanishni qanday shakllantirishi haqida tushuncha beradi. Har ikki tildan olingan misollarni tahlil qilish orqali tillararo qonuniyatlarni chuqurroq tushunish imkoni paydo bo'ladi.

Kalit so'zlar: Nisbat kategoriyalari, aniq nisbat, majhul nisbat, tipologiya, til universalialari, morfologik qo'shimchalar, pirovardida natijada, grammatik sinonimiya, refleksiv shakl, tipologik jihatdan umumiylik

Kirish

Til nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy va kognitiv tuzilmalarning in'ikosi sifatida xizmat qiladigan murakkab tizimdir. Tillar qo'llaydigan turli xil grammatik tuzilmalar orasida majhul nisbat ham o'ziga xos e'tiborni subyektdan gapning harakati yoki obyektiga o'tkazish xususiyati bilan ajralib turadi. Shuni inobatga olgan Hilda ingliz va o'zbek tillaridagi majhul nisbatning grammatik tuzilishi, yasali usuli kabi bir qator omillarni o'rganishni o'z oldimizga vazifa sifatida balgilab oldik. Bu ikki lingvistik tizimni qiyoslash orqali biz majhul nisbatlarning qo'llanishini elgilovchi universal xususiyatlarni orqali tilning o'ziga xos jihatlariham ochib berishni maqsad qilganmiz.

Ingliz tili hind-yevropa tillar oilasining german tillar guruhiga mansub bo'lib, uning og'zaki va yozma shakllarida majhul nisbat keng qo'llaniladi. U so'zlovchilarga harakatni bajaruvchini emas, balki uni qabul qiluvchini ta'kidlash imkonini beradi, bu esa gap tuzishda moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Aksincha, morfologik xususiyatlarga boy bo'lgan oltiy tillar oilasining turkiy tillar guruhining qarluq lahjasi bo'lgan o'zbek tilida majhullikni ifodalashda o'ziga xos yondashuv mavjud. O'zbek tili sintaksisi va morfologiyasining nozik jihatlari bu tilda so'zlashuvchilar tomonidan majhul nisbatning tushunilishi va qo'llanish jarayonida bir qator shakllari bilan ma'lum darajada o'ziga xos xususiyatlarini namoyon qiladi.

Biz qiyosiy tahlil jarayonida bir qator asosiy jihatlarni nazardan chetda qoldirmaslikka harakat qildik, jumladan, majhul tuzilmalarning shakllanishi, ularning semantik - sintaktik vazifalari, ma'no jihatdan nutqdagi o'rni va turli kontekstlarda pragmatik qo'llanilishi va boshqa jihatlari chuqur o'rganildi. Ushbu elementlarni tillararo nuqtai nazardan ko'rib chiqish orqali biz nafaqat har bir tilning grammatik tuzilishi haqidagi bilimimizni oshirishni, balki tilshunoslikda tipologiya va tilning serqirraligi haqida kengroq muhokama markaziga olib o'tish va bu mavzu haqida ko'proq tushunchaga ega bo'lish imkonini paydo qilishni maqsad qilganmiz. Pirovardida natijada ingliz va o'zbek tillarida majhul nisbatlarning qanday ishlashini yoritishga, ularning ma'no yetkazish va nutqni shakllantirishdagi rolini yoritishga harakat qilindi. Ushbu tadqiqot orqali biz umuman inson tili haqidagi tushunchamizni boyitadigan umumiy va farqli jihatlarni ajratib ko'rsatishga umid qilamiz.

Asosiy qism

Majhul nisbat shunday grammatik konstruksiyaki, unda harakatning obyekti gapning subyektiga aylanadi, harakatning bajaruvchisi emas, balki oluvchisi ta'kidlanadi. Ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham majhul nisbat qo'llaniladi, lekin ular shakllanish va qo'llanish jihatidan bir-biridan keskin farq qiladi.

Ingliz tilida majhul nisbat

Ingliz tilida majhul nisbat to be ko'makchi fe'lidan keyin bosh fe'lning o'tgan zamon sifatldosh shakli yordamida yasaladi. Ish harakatning bajaruvchi shaxs yoki narsa "by" bilan boshlanuvchi predlogli birikma yordamida kiritilishi mumkin, ammo bajaruvchi shaxs yoki narsa noma'lum yoki ahamiyatsiz bo'lganda ko'pincha tushirib qoldiriladi, masalan: Aniq nisbat (Active voice): "The chef cooks the meal". Majhul nisbat (Passive voice): "The meal is cooked (by the chef)".

Ushbu tuzilma ingliz tilida so'zlashuvchilarga harakatning qabul qiluvchisini ta'kidlash yoki bajaruvchini butunlay tushirib qoldirish imkonini beradi.

¹ Raximov Mirzali, Samarqand chet tillar instituti dotsenti

² Umarova Husnigul, Samarqand davlat chet tillar instituti 1-kurs magistranti

O'zbek tilida majhul nisbat

O'zbek tili, yoyinki turkiy tillardan majhul nisbat ish-harakatning bajaruvchisi noma'lum yoki muhim bo'lmagan hollarda qo'llaniladi. Majhul nisbatni hosil qilish uchun o'zak tilidagi fe'l o'zagiga “-il” yoki “-in” qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil qilinadi, masalan, yozmoq fe'lining o'zagi “yoz-” so'ziga “-il” qo'shimchasi qo'shilganda “yozil-” (yozilmoq) tushunchasi hosil bo'ladi. Shuningdek, ko'rmoq fe'li o'zagi “ko'r-” so'ziga “-in” qo'shimchasi qo'shilganda “ko'rin-” (ko'rinmoq) hosil bo'ladi. Majhul nisbatdagi gaplarda ish-harakat bajaruvchisi ko'pincha aniqlanmaydi yoki muhim bolib qoladi, masalan, “Kitob o'qildi” gapida kitobni kim o'qigani noma'lum yoki muhim emasligini ko'ramiz.

Quyidagi misollar orqali biz majhul nisbat haqida yanada ko'proq tushunchaga ega bo'lamiz, masalan, “Uy qurildi.” (Uy kim tomonidan qurilgani noma'lum yoki muhim emas).

“Maktub yuborildi”. (Maktub kim tomonidan yuborilgani noma'lum yoki muhim emas.)

“Savollar berildi”. (Savollar kim tomonidan berilgani noma'lum yoki muhim emas).

Shuni alihida ta'kidlash lozimki majhul nisbat turli zamonlarda ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, hozirgi zamonda: “Uy qurilmoqda” (Uy hozirda qurilmoqda); o'tgan zamonda: “Uy qurildi” (Uy qurildi); kelasi zamonda: “Uy quriladi” (Uy quriladi).

Ingliz tilidan farqli o'laroq, o'zbek tili agglyutinativ tillar sarasiga kirganli uchun majhul nisbatni hosil qilish jarayonida ko'makchi fe'l talab qilinmaydi, majhullikni ifodalash uchun fe'ldagi morfologik o'zgarishning o'zi yetarli bo'ladi.

Qiyosiy tahlil

Ingliz tilida majhul nisbatni yasash uchun ko'makchi fe'llar “to be” va o'tgan zamon sifatdoshi yordamida hosil bo'ladi. O'zbek tilida esa fe'l o'zagiga muayyan qo'shimcha, ya'ni morfologik qo'shimchalardan foydalaniladi, bu esa ko'makchi fe'llarga bo'lgan ehtiyojni bartaraf etadi.

Ingliz tilida harakat bajaruvchi shaxs “by” birikmasi yordamida aniqlanishi mumkin, “The book was read by the student”. Ammo o'zbek tilida majhul nisbatda ish-harakatni bajaruvchi odatda tushirib qoldiriladi va faqat ish-harakat va uning qabul qiluvchisiga e'tibor qaratiladi, masalan: “Dars kechgacha tayyorlandi”.

Bundan tashqari, nisbat kategoriyalariga to'xtaladigan bo'lsak, ingliz tilida asosan aktiv (aniq) va passiv (majhul) nisbatlar farqlanadi. O'zbek tilida esa aniq va majhul nisbatdan tashqari o'zlik nisbat, orttirma nisbat kabi nisbat tushunchalari ham mavjud bo'lib, ular ma'lum qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi. Masalan, o'zlik nisbat eganing o'z ustida ish-harakat bajarayotganini bildiradi, bu ish-harakat fe'lga -in yoki -n qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi, masalan: “Mehridin erta turib muzdek suv bilan yuvindi”, kabi.

Ingliz tilida, ayniqsa rasmiy va ilmiy yozuvlarda, obyektivlikni ta'kidlash yoki bajaruvchi noma'lum bo'lganda majhul nisbat ko'proq qo'llaniladi. O'zbek tilida majhul nisbat ishlatilsa-da, o'xshash ma'nolarni ifodalash uchun faol konstruksiyalar yoki muqobil nisbatlar afzal ko'riladi.

Ta'kidlash lozimki, majhul nisbat konstruksiyalarida eganing chetlatilish haqidagi fikr nafaqat ingliz tilida balki boshqa hind-yevropa tillari materiallarida ham kuzatiladi. Ya'ni, ularda tipologik jihatdan umumiylik mavjudligi ko'zga tashlanadi. Bu semantik umumiylik grammatik sinonimiya asosida vujudga kelgan. Yana shuni qayd qilish kerakki, o'timsiz predikatning morfologik ko'rsatkichi sifatida refleksiv shakl sub'ektning o'zida sodir bo'ladigan harakatni ko'rsatadi. Bunda mazkur sub'ekt boshqa hech qanday predmet tushunchasi bilan bog'lanmagan bo'ladi. Bundan tashqari, perfektiv zamon shakllarida odatda majhullik qo'llansa, imperfektiv zamon shakllarida esa, ya'ni uzoq davom etadigan, takror yoki zamondan tashqari jarayonlarda refleksiv shakl keladi.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillarida majhul nisbatning grammatik tuzilishini qiyosiy tahlil qilish ularning lingvistik tipologiyasi asosida shakllangan fundamental farqlarni ochib beradi. Ingliz tili analitik til sifatida “to be” yordamchi fe'li va asosiy fe'lning o'tgan zamon sifatdoshlari yordamida majhul nisbatni hosil qilsa, yuqorida aytib o'tganimizdek agglyutinativ til bo'lgan o'zbek tilida “-il” yoki “-in” kabi qo'shimchalar yordamchi fe'llarga ehtiyoj sezmasdan majhullikni ifodalaydi. Bundan tashqari, ingliz tilida “frazalar bo'yicha” agentni aniq kiritishga ruxsat beriladi, o'zbek tilida esa odatda agent tushirib qoldiriladi.

Ushbu tarkibiy farqlarga qaramay har ikkala til ham ish-harakatni bajaruvchidan harakatni qabul qiluvchiga o'tkazish uchun majhul nisbatdan foydalanadi. Biroq, ingliz tilida, ayniqsa akademik va rasmiy yozuvda majhul nisbat ko'proq qo'llaniladi, o'zbek tilida esa faol konstruksiyalar yoki fe'lning muqobil shakllari afzal ko'riladi va bu holat o'rganuvchilar va tarjimonlar uchun juda muhimdir va tilni o'zlashtirish hamda tarjima amaliyoti samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use*. Cambridge University Press.
- [2]. Djurayev, B., & Nasriddinov, A. (2010). *O'zbek tili grammatikasi: Umumiy qoidalar va tasniflar*. Toshkent: O'qituvchi.
- [3]. Huddleston, R., & Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge University Press.
- [4]. Khalilov, N.N., & Khamidova N.S. (2020). "Grammaticalization of Passive Voice Forms in Modern Uzbek." *Journal of Language and Literature Studies*, 10(1), 15-25.
- [5]. Kholmiraev, S. (2003). *O'zbek tilining sintaksisi (grammatikasi)*. Toshkent: Fan